

Kirken, kulturlandskabet og den lange middelalder

Af Jes Wienberg

1. Indledning

Løfter vi os fra bøgernes verden for at genfinde den dynamiske middelalder ude i landskabet, så er kirken det tydeligste spor. Af middelalderens kulturlandskab er nu blot kirkebygningen bevaret, fordi den stadig har kunnet ændres efter nye behov. Kirken er også intimt forbundet med selve middelalderen som begreb. Perioden afgrænses netop ved kirkens etablering som institution og ved dens reformation.

Middelalderens kirke med dens murværk, kalkmalerier, inventarer og begravelser er de seneste år blevet udgangspunkt for en ny disciplin kaldet kirkearkæologi, hvor interessen mindsker for tiden efter reformationen. Men bør kirkearkæologien ikke også, som arkæologien i øvrigt, studere en nyere tid?

Hensigten med denne tekst er at hævde nytten af at udforske kirken arkæologisk ikke blot i den traditionelle middelalder, men i hele dens tidsforløb fra den første trækirke til nutiden på tværs af alle periodegrænser. Udgangspunktet er nogle erfaringer fra Ystadprojektet.

2. Kirken og kulturlandskabet

Projektet »Kulturlandskapet under 6000 år. En tvärvetenskaplig studie av människan och landskapet i en sydsjansk bygd« ved Lunds Universitet, i daglig tale Ystadprojektet, var planlagt for 1982-88. Dets formål var at beskrive og forklare kulturlandskabets udvikling

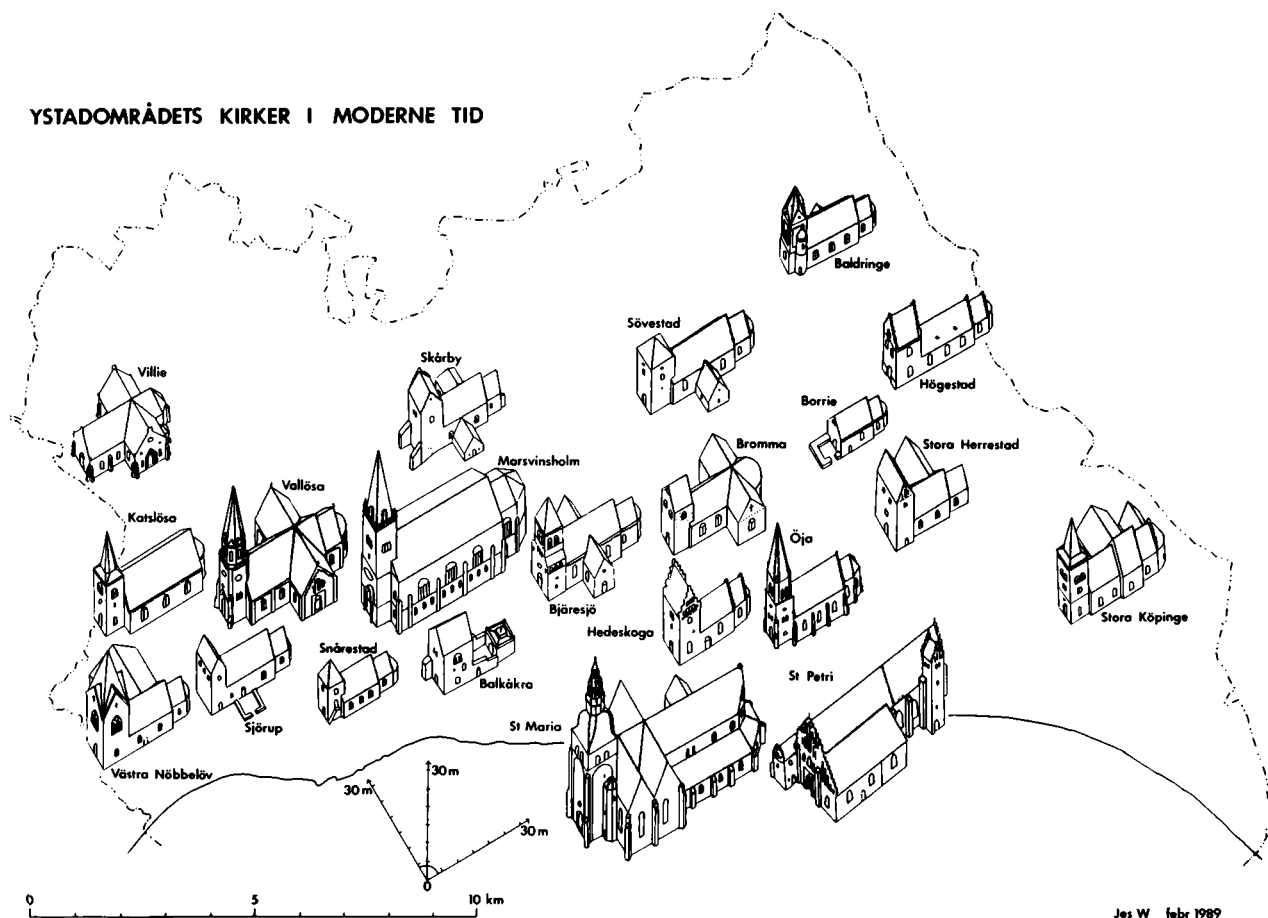
fra den ældre stenalder til i dag i et repræsentativt område af Sydsverige, hvor Ljunits og Herrestads herreder blev valgt som afgrænsning (1).

I 1986 blev det aktuelt at inddrage kirkearkæologer ved Historiska Museet i Lund i et studium af kirkerne i Ystadområdet. Men hvordan skulle kirkerne anvendes i beskrivelsen og forklaringen af kulturlandskabets udvikling?

Middelalderens kirker er de senere år blevet studeret som en selvfølgelig del af både det agrare og urbane kulturlandskab. Kirkerne er blevet undersøgt arkæologisk med tilhørende bebyggelse. Deres placering, alder, materialer, størrelse og grundplaner er blevet udnyttet som kildemateriale for at rekonstruere sogne-dannelsen, befolkningens fordeling og den økonomiske topografi. Ystadprojektet kunne således støtte sig til en etableret, om end ung, forskningstradition. Det var nærliggende at teste spørgsmål, metoder og resultater fra allerede undersøgte områder som Gotland, Uppland, Varend, Gudbrandsdalen og Ribegnen (2).

I Ystadområdet findes nu 21 kirker (fig. 1), men der har ialt været mindst 30 kirker samt flere slotskapeller, alle dog ikke samtidigt. Da områdets kirker, i lighed med langt hovedparten af Skånes kirker, ikke er beskrevet i »Sveriges Kyrkor« eller værker, som tåler sammenligning med Traps »Danmark«, var det nødvendigt næsten uanset forskningsperspektiv at undersøge og dokumentere kirkernes bygningshistorie. Der-

YSTADOMRÅDETS KIRKER I MODERNE TID

Jes W febr 1989

Fig. 1. Ystedområdets kirker i moderne tid.

næst tillod Ystadprojektets tværvidenskabelige karakter afgørende undersøgelser på to områder: Kirkerne kunne vurderes i forhold til en systematisk registrering af alle skriftlige kilder om landbebyggelsen før 1700-årene. Og dendrokronologiske prøver kunne tages i de omsatte tagværker overalt, hvor ældre tømmer var be-

varet og kunne formodes at hjælpe til datering af byggefasen (3).

Studiet af Ystedområdets kirker skete indenfor rammerne af delprojektet »Bebyggelsesutveckling, produktion och social organisation under medeltiden«. Kirkerne skulle altså anvendes som kilder til middelalder-

rens kulturlandskab, og de medvirkende kirkearkæologer var også alle uddannet i middelalderarkæologi. Måske var det netop derfor fristende at udvide perspektivet til den efterreformatoriske tid. Som et forbillende kan nævnes den snart klassiske undersøgelse af St. Martin i Wharram Percy i Yorkshire, hvor sognekirken er blevet fulgt i sine stadige forandringer fra den første anglosaksiske trækirke til den moderne ødelæggelse (4).

I et mindre og velbelyst område var det muligt at sprænge faggrænserne og følge udviklingen i sin helhed. Men er det overhovedet muligt at sammenligne det romanske kirkebyggeri, de gotiske ombygninger og en nyere tids kirker? Er reformationen ikke at afgørende skillepunkt mellem middelalder og noget helt andet?

3. Den lange middelalder

Middelalderen kommer af latin »media aetas« eller »medium aevum«, som betyder mellem-alderen. Idéen om en middelalder opstod hos humanisten Francesco Petrarca og hans elever i 1300-årenes Italien. Pavens bibliotekar Giovanni Andrea var i 1469 den første, der anvendte begrebet middelalder, »media tempestas«, om tiden mellem antikken og samtidens renæssance.

Middelalderens fødsel sammenfaldt med en ny bevidsthed om det moderne i modsætning til det gamle, altså med idéen om fremskridtet. Og med Georg Horn og Christoph Cellarius i 1600-årene blev middelalderen den velkendte mellemtid i en tredeling af menneskeheds historie. Middelalderen er således uløseligt forbundet med en vurdering af tiden. Både for renæssancen og oplysningstiden var middelalderen et åndeligt mørke, der adskilte den lysende antikke verden og dens genfødsel. 1800-årenes nationale romantik reha-

biliterede perioden, lige som 1980'ernes nyromantiske bølge.

Middelalderen hænger også sammen med skabelsen af en europæisk identitet, men får forskellig udstrækning afhængigt af perspektivet. Perioden afgrænses alment som tiden mellem romerrigets undergang og renæssancen, men begyndelsen varierer fra 323, da kristendommen blev statsreligion, til afsættelsen af den sidste vestromerske kejser i 476. Afslutningen varierer fra Konstantinopels erobring i 1453 til opsætningen af Martin Luthers tesar i 1517. Og i områder uden for den antikke verden får middelalderen en mere snæver betydning, f.eks. her i Norden som tiden mellem de hedenske vikinger og reformationen (5).

Mere end noget andet er kirken fællesnævneren for middelalderen på tværs af landegrænserne i alle forsøg til en præcisering. Men Michel Foucault har hævdet, at den afgørende forandring i kirkens rolle først indtrådte i 17-1800-årene. Først da blev kirkens monopol som hyrdeagt overtaget af staten og opsplittet i flere institutioner som familien, arbejdsgiveren, politiet, lægevidenskaben og skolevæsenet (6).

Kirkens rolle blev heller ikke formindsket i Norden med reformationen, som påvirkede liturgien og klostervæsenet, men ikke kirkens hierarkiske opbygning samt dens religiøse og sociale funktioner. Kirkens suveræne greb om individet blev snarere forstærket. Og så i betryggende afstand af den franske revolution kan afgørende ændringer iagttages ved kirken og på utallige andre områder gennem 1800-årene fra sognebåndets opløsning til landsbyens udskiftning og anlægnen af jernbanerne.

Jacques le Goff hævdede i »Den lange middelalder« eksistensen af strukturer på tværs af renæssancen fra 300-årene til 1800-årene, fra det romerske imperium til den industrielle revolution. Dette »longue durée« blev

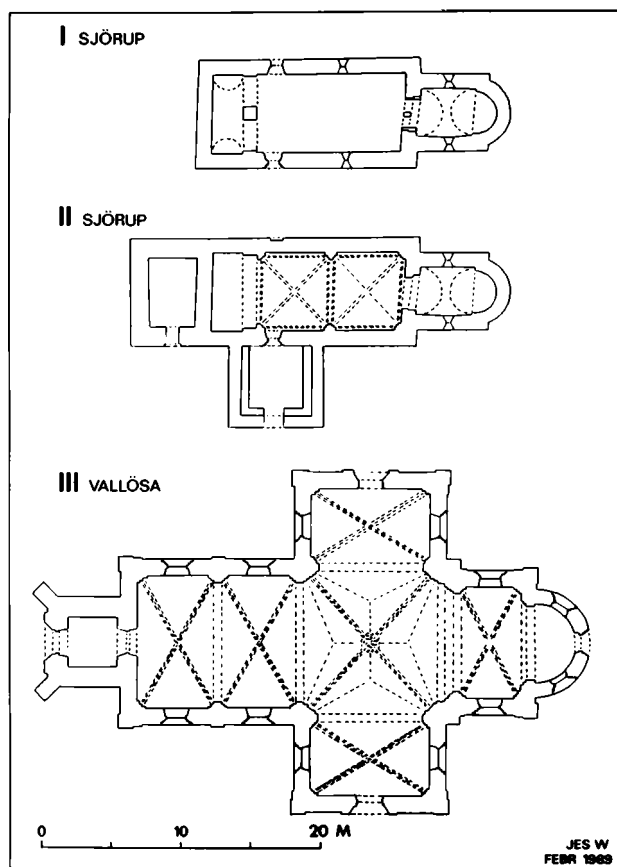

Fig. 2. Planudviklingen for kirkerne i Sjörup.

holdt sammen af flere ligheder end forskelle på områder som den feudale produktionsmåde, den herskende kristne ideologi, standslærens skema af »oratores«, »bellatores«, og »laboratores« samt transporten hvor fødderne, hesten og sejlet endnu regerede. Der har heller ikke været blot én renæssance, men adskillige fra

den karolingiske til postmodernismen. Gentagne gange er autoritet blevet søgt i fortiden (7).

Hidtil har middelalderen ikke været kontroversiel på samme måde som feudalismen, selv om disse analytiske begreber har mange berøringspunkter. Det feudale samfunds udstrækning i tid og rum afhænger også helt af varierende definitioner. Med »den lange middelalder« skabes en periodisering for den feudale epoke, der ikke er belastet af marxismens formationslære, og som uden større tvivl kan anvendes på et nordiske område (8).

Hvis begrebet middelalderen ikke kan undværes, så modsvarer »den lange middelalder« behovet for en historisk arkæologi, uden at den etablerede arkæologi behøver at skifte navn. Og kirkebyggeriet fra det romanske til det nygotiske kan tolkes indenfor samme langtrækkende kontekst.

4. Kirkerne som arkæologisk kildemateriale

Kirkerne aktiveres som arkæologisk kildemateriale gennem formuleringen af spørgsmål, der forsøges besvaret ved anvendelse af arkæologiske metoder. Arkæologien forbindes måske oftest med udgravningens afdekning af spor i jorden, men faget omfatter også undersøgelsen af stående murværk. Arkæologiens metodiske dimensioner, typologien, stratigrafien og korologien, anvendes både ved udgravningen af kirkens gulvlag og i studiet af murværkets puds og åbninger. Den horisontale og vertikale stratigrafi forbindes i en matrix, der omfatter hele bygningen med omgivelser. Og forbindes videre gennem teorier om oprindelsen og udviklingen til en større helhed, der kan kaldes samfundet.

Arkæologiens metoder kan også anvendes i en nyere tid. Hvorfor ophører kirkearkæologernes studier så i praksis ofte med reformationen? Dokumentationen i

kirkeværkerne fortsætter jo frem til »stilforbistringen« ca. 1850 og endnu senere.

En forklaring kan være en forskningstradition, hvor middelalderen har opnået en egen værdi som periode, hvilket opmuntres af de senere års fornyede interesse for disse tidligere så mørke århundreder. Det hævdes også, at reformationen indledte noget kvalitativt nyt, så sammenligninger bliver meningsløse. Endelig kunne en årsag være, at kirkerne i lighed med andre arkæologiske spor skulle miste deres betydning som kildemateriale jo længere frem i tiden vi kommer. De arkæologiske kilder skulle kunne erstattes af andre, især skriftlige, kilder. Spørgsmålet om kirkearkæologiens afgrænsning er således det samme som for arkæologien alment, altså om en arkæologi er nødvendig i perioder, der også kender skriften – en diskussion som ikke skal gentages her (9).

Med udgangspunkt i Ystadprojektet og kirkerne i Sjörup som eksempler skal her henvises til tre årsager til at inddrage den efterreformatoriske tid:

Metoden: I lighed med etnoarkæologien, den historiske antropologi og samtidshistorien kan en historisk kirkearkæologi studere en nyere tid for at søge analogier, udforme modeller og præcisere idéer. De nygotiske kirker bliver et metodisk udgangspunkt for bedre at tolke middelalderens byggeri.

Det kan således være vanskeligt at adskille og vurdere betydningen af folketallet, økonomien og den sociale struktur for byggeriet i middelalderen. Den gotiske inddragelse af Sjörup kirkes romanske tårnrum i skibet (fig. 2) er typisk for situationen. Forandringen kan kun dateres bredt, og hensigten kan have været at få plads til en større menighed, at indrette et dåbskapel eller at fjerne en særlig markering for den lokale patron. Og de lokale omstændigheder ved ombygningen er nærmest ukendte (10).

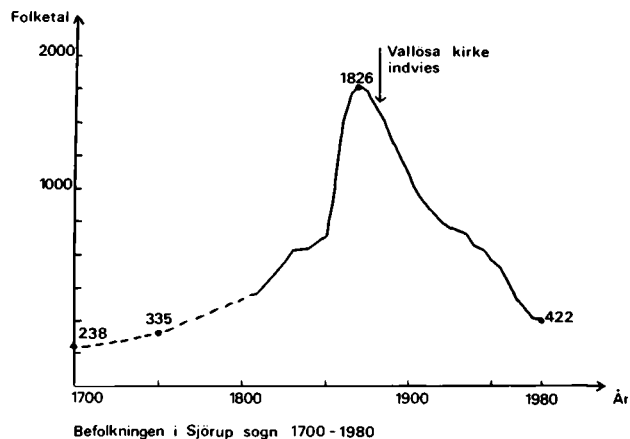

Fig. 3. Befolkningsudviklingen i Sjörup sogn 1700-1980. Efter oplysninger af Tomas Germundsson og Anders Persson.

Vestudvidelser er blevet tolket som et udtryk for befolkningsvækst i senmiddelalderen (11). Mange arkæologer og historikere har været inspireret af især Ester Boserups studier i forholdet mellem den agrare teknologi og befolkningsudviklingen (12). Det såkaldte befolkningspres er blevet anvendt som den fundamentale forklaring af alt fra neolitiseringen til dagens hungersnød. Demografien optræder også som dynamisk faktor i Ystadprojektets arbejdshypotese. Lad os derfor opholde os lidt ved demografien, selv om den ikke nødvendigvis er den vigtigste for udviklingen af kirkerne. Det kan måske være lærerigt at undersøge forholdet mellem kirkerne og folketallet i nyere tid, hvor kildesituationen er betydeligt bedre end for gotikken.

I Ystadorrådet er folketallet kendt fra 1700. Befolkningen i Sjörup sogn (fig. 3) voksede fra 238 personer i 1700 til et maksimum på 1826 personer i 1826 og faldt derefter til 422 i 1980. En ny kirke blev opført i Vallö-

sa, som erstatning for middelalderkirken i Sjörup. Den blev opført midt i området for ekspansionen, kort tid efter at en ekstrem vækst i folketallet var vendt til en kraftig tilbagegang.

Folketallet er ikke en uafhængig faktor. I Sjörup kan væksten knyttes til selve bebyggelsens struktur. Da én enkelt godsejer i 1853 udstykkede et område i Vallösa i mange ejendomme, eksploderede befolkningstallet ved indvandring. Sjörup viser her Ystadområdets stærkeste vækst, men også et efterfølgende stort fald (13).

Ikke uventet kan en forsinkelse iagttages mellem behovet for en større kirke blev aktuelt og det faktiske tidspunkt for byggeriet. Folketallet måtte omtrent syv-dobles fra 1700, før en ny kirke blev opført. Derefter har tallet faldet samtidigt med en dalende besøgsfrekvens uden ændringer i kirkearkitekturen. Samme tidsforskydning og fleksibilitet har sikkert optrådt i middelalderen med lange perioder mellem ændringer i befolkningen og kirkearkitekturen. Vi kan forestille os store, men kortvarige udsving i folketallet efter pesten, uden at det fik konsekvenser for byggeriet.

Samtiden: Kirkearkæologien kan også studere en nyere tid for dens egen skyld. Arkitekturen kan rumme oplysninger, som vi ikke kan opnå gennem andre kilder. I kirkeregnskaberne, visitationerne og arkitektens tegninger kan vi følge samtidens egne intentioner, mens kirkerne selv viser os, det som faktisk hændte og måske kan afsløre andre mere ubevidste motiver og forudsætninger.

Arkæologerne kan med deres erfaringer af lange tidsforløb, materiel kultur og andre metoder tilføre nye perspektiver på et område, der tidligere blev varetaget af arkitekter, kunst- og religionshistorikere. Vallösa kirke er ikke den bedste kilde til netop befolkningsudviklingen, for der har vi andre kilder, men arkitekturen kan berette om teknologi i en tidlig fase af industrialis-

men og om mentaliteter i en spændende brydningstid (14).

Tidsperspektivet: Inddragelsen af en nyere tids kirker åbner også for muligheden for at opdage mønstre og tendenser, der forbliver usynlige i detailstudierne og det snævre tidsperspektiv. Foreløbigt skal det blot antydes gennem formuleringen af spørgsmål:

Kan der findes strukturelle ligheder mellem perioder, hvor kirkebyggeriet er intensivt? Er der således noget fælles for den romanske epoke, sengotikken og nygotikken? Det kan næppe være tilfældigt, når kirkebyggeriet i disse perioder sammenfalder med andre ændringer i kulturlandskabet. Hverken demografien eller økonomien giver tilstrækkelige forklaringer. Er byggeriet derimod knyttet til forandringer i den sociale struktur? Kan hovedfaserne i Sjörup således knyttes til faser i standssamfundets udvikling? Og er stilændringerne ikke blot en passiv »afspejling« af modevekslinger og handelsforbindelser, men et aktivt indgreb for gennem former og symboler at påvirke, fremme eller bremse, en udvikling?

5. Afslutning

Kirkearkæologien udvikles stadig gennem et fåtal vellykkede undersøgelser af enkelte bygninger, hvor grunden, murene og tagværket kan forenes. Og den udvikles gennem de mange mere rutineprægede antikvariske iagttagelser. Dokumentation i kirkeværkerne vil efterhånden give bedre udgangspunkter for formulering af spørgsmål og synteser over større områder. Endelig vil dendrokronologien indenfor en nær fremtid supplere de få kendte årstal og sammen med genoptagne studier af teknik og former betyde helt nye muligheder for at periodisere byggeriet.

Ved siden af al dette, som mest gælder forbedringer i kildesituationen, må vi mere bevidst arbejde med

spørgsmål, teorier og metoder. Bag velkendte forklaringer skjuler sig grundlæggende teorier om arkitekturen og forandringer, som bør diskuteres, lige som etablerede grænser ikke bør stå uantastede.

Forskningen er ofte udgået fra enkelte kirker og detaljer, men skal vi nogensinde nå et helhedsperspektiv på en fragmentarisk fortid, så er det nødvendigt at formulere generelle spørgsmål, også selv om de får kortlivede svar. Ved hjælp af analytiske begreber som »kulturlandskabet« og »den lange middelalder« kan kirkerne løsrives fra en æterisk stiltopografi og knyttes til andre menneskelige spor i tiden og rummet. I Skåne er det således vanskeligt at se bort fra ligheder i byggeriet på tværs af monumentgrupper og periodegrænser.

Noter

1. Ystadprojektet præsenteres udførligt i Berglund 1985.
2. Jvf. Lindquist 1981, Bonnier 1981, Liepe 1984, Skre 1988 og Nyborg 1986.
3. Kirkernes bygningshistorie beskrives i Anglert m. fl. 1990, de skriftlige kilder er samlet i Skansjö 1987 og 1988, og de dendrokronologiske undersøgelser præsenteres i Sundnér 1989. Videre fremlægges alle delprojektets resultater i et antal artikler i Andersson & Anglert 1989.
4. Bell & Beresford 1987 – et andet eksempel er Kumla kirke i Närke jvf. Bonnier m. fl. 1982.
5. Wienberg 1988 s. 33 f med henvisninger – i modsætning hertil hævder Erik Cinthio, at den nordiske middelalder netop er en mellemtid, som kvalitativt adskiller forhistorien og den nyere tid: Cinthio 1984.
6. Foucault 1986 s. 182 f.
7. le Goff 1986 – også Nordberg 1984 hvor renæssancens betydning gendrives.
8. Lindkvist 1981 og Gelting 1988 om feudalismen.
9. Andrén 1988 og Wienberg 1988 med henvisninger om den historiske arkæologi.
10. Middelalderkirken beskrives i Anglert m. fl. 1990 med henvisninger.
11. Mackeprang 1927.

12. Boserup 1965.

13. Germundsson 1987 s. 8 f.

14. Se f.eks. Fernlund 1982 om kirkebyggeriet i Skåne i tiden 1812-1912.

Tak til Hanne Dahlerup Koch og Jakob Kieffer-Olsen for sprogranskning.

Litteratur

- Andersson, H., M. Anglert red.: By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund 1989.
- Andrén, A.: Ting och text – skisser till en historisk arkeologi. I: META 88 nr. 1-2. Lund 1988.
- Anglert, M., M. Anglert, B. Sundnér & J. Wienberg: Ystadsområdets medeltida lantkyrkor – en inventering. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund 1990 (manus).
- Bell, R. D. & M. W. Wharram Percy: The church of St. Martin. I: Wharram. A Study of Settlement on the Yorkshire Worlds. Ed.: J. G. Hurst & P. H. Rathz. The Society for Medieval Archaeology, Monograph Series 11. London 1987.
- Berglund, B. E.: Det sydsvenska kulturlandskapets förändringar under 6000 år – en presentation av Ystadprojektet. I: Kulturlandskapet – dess framväxt och förändring. Symposium sept 1984. Red.: G. Regnéll. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund 1985.
- Bonnier, A. C.: Uppland under medeltiden – kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet. I: Bebyggelsehistorisk tidskrift 1981 nr. 2. Stockholm 1981.
- Bonnier, A. C. m.fl.: Kyrkan – från medeltiden till våra dagar. I: Kumlabygden. V. Kyrka och herresäte. Kumla 1982.
- Boserup, E.: The Conditions of Agricultural Growth. Chicago 1965 (Lund 1979).
- Cinthio, E.: Vad betyder medeltiden för arkeologien? I: Åbo Landskapsmuseums rapporter 6. Den historiska tidens arkeologi i Finland. Åbo 1984.
- Fernlund, S.: »ett Herranom värdigt Tempel«. Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912. Lund 1982.
- Foucault, M.: Varför studera makten: frågan om subjektet. I: Post-moderna tider? Red.: M. Löfgren & A. Molander. Stockholm 1986. (Oversat fra efterskrift i H. L. Dreyfus & P. Rabinow: Michel Foucault: beyond structuralism and hermeneutics. London 1982).
- Gelting, M. H.: Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal. I:

- Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig. Arusia – Historiske Skrifter VI. Århus 1988.
- Germundsson, T.: Population, landholding and the landscape. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund 1987.
- le Goff, J.: Den lange middelalder. I: Slagmark 1986 nr. 7. Århus 1986. (Også i Res Publica 11. Lund 1988. Oversat fra L'Imaginaire medieval. Paris 1985).
- Liepe, A.: Medeltida lantkyrkobygge i Varend. Ett försök till relationsanalys kyrka-bygd. I: Kronobergsboken 1984-85. Växjö 1984.
- Lindkvist, T.: Vad är feodalism? Skolöverstyrelsen. Ett fortbildningsmaterial för historielärare 5. Stockholm 1981. (Stencil).
- Lindquist, S.-O.: Sockenbildningen på Gotland. En korologisk studie. I: Gotländskt Arkiv årg. 53, 1981. Visby 1981.
- Mackeprang, M.: Middelalderlige Kirkeudvidelser. I: Festskrift til Kristian Erslev den 28. Decbr. 1927 fra danske Historikere. København 1927.
- Nordberg, M.: Den dynamiska medeltiden. Stockholm 1984.
- Nyborg, E.: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. I: hikuin 12. Højbjerg 1986.
- Skansjö, S.: Aspekter på Ystadsområdet under medeltiden. Historisk kasuistik med kommentarer. A Ljunits härad. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund 1987.
- Skanskö, S.: Aspekter på Ystadsområdet under medeltiden. Historisk kasuistik med kommentarer. B Herrestads härad. Arbetsrapport från Kulturlandskapet under 6000 år. Lund 1988.
- Skre, D.: Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen. Riksantikvarens Rapporter 16. Øvre Ervik 1988. (Stencil 1984).
- Sundnér, B.: Kyrkor och dendrokronologi i Ystadsområdet. Något om metod, resultat och källkritiska problem. I: Dendrokronologi och medeltida kyrkor. Rapport från ett symposium i Lund 11.-13. april 1988. Red.: B. Sundnér. Lund Studies in Medieval Archaeology 6. Lund 1989.
- Wienberg, J.: Metaforisk arkæologi og tingenes sprog. I: META 88 nr. 1-2. Lund 1988.